

Sławomir Sztajer
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ORCID: 0000-0001-8975-2994

Kognitywny zwrot w religioznawstwie. Perspektywy i ograniczenia

Zwrot kognitywny w badaniach nad religiami rozpoczął się w ostatniej dekadzie ubiegłego stulecia i został zainicjowany przez badaczy reprezentujących nauki kognitywne. Zwolennicy tego nurtu czerpali zarówno z dorobku nauk społecznych (psychologii, antropologii, socjologii), jak i nauk przyrodniczych takich jak biologia, zwłaszcza biologia ewolucyjna i neuro-nauka. Podejście kognitywne, podobnie jak sama kognitywistyka, ma charakter wielodyscyplinarny, zaś wiele projektów badawczych rozwijanych w jego ramach cechuje interdyscyplinarność. Obserwując rozwój tego nurtu badań, można postawić tezę, że kognitywny zwrot w badaniach nad religiami polega na istotnym przekształceniu teoretycznych i metodologicznych podstaw współczesnych nauk o religii.

Trzy ostatnie dekady w naukowych badaniach nad religiami obfitowały w nowe podejścia, które istotnie zmieniły nie tylko teoretyczny wymiar współczesnego religioznawstwa, ale także zainicjowały nowe sposoby badania zjawisk religijnych (Antes, Geertz, Warne, 2004). Zmiany, o których mowa, były wynikiem niezadowolenia z osiągnięć dotychczasowego religioznawstwa, które z jednej strony rozwijało się głównie w ramach poszczególnych dyscyplin religioznawczych (socjologii, psychologii, antropologii, historii religii), z drugiej zaś nadal pozostawało pod wpływem myśli religijnej i teologicznej, zwykle wyznaniowej. Niektórzy badacze argumentują, że religioznawstwo nigdy nie zdołało przewyciężyć bagażu ideologicznego w postaci założeń wyznaniowych, które towarzyszyły dyscyplinie od chwili powstania pierwszych katedr religioznawstwa na europejskich uniwersytetach (Martin, Wiebe, 2012; Ambasciano, 2019). Próbując zdystansować się od tego ciężaru ideologicznego, wielu religioznawców formułuje postulat rozwijania „religioznawstwa naukowego” (*the scientific study of religion*), nie-

wyznaniowego i pozbawionego założeń teologicznych, a także zdystansowanego wobec różnych pozawyznaniowych projektów światopoglądowych.

W sukurs tym dążeniom przychodzą niektóre nowe podejścia w badaniach nad religiami krytycznie nastawione wobec dotychczasowych podejść w religioznawstwie, zwłaszcza ujęć społecznych, kulturowych, fenomenologicznych i teologicznych. Wśród nich podejście kognitywne odgrywa szczególną rolę. Jego punktem wyjścia jest badanie procesów i mechanizmów poznawczych leżących u podłoża myślenia i zachowania religijnego. Nie znaczy to, że podejście kognitywne poprzestaje na procesach i mechanizmach poznawczych jako determinantach religii. Z jednej strony bowiem procesy i mechanizmy poznawcze są z kolei wyjaśniane w kategoriach ewolucyjnych i neuronaukowych, z drugiej zaś ujmowane są jako istotne determinanty kultury. Współczesna kognitywistyka religii stanowi zatem połączenie, jeśli nie integrację, zainteresowań religią, kulturą, mózgiem i ewolucją (White, 2021).

Początkowo problemy stawiane w kognitywnych badaniach nad religiami dotyczyły sposobów reprezentowania idei religijnych w umysłach ludzkich, przyswajania tych idei, a także zachowania, które jest z nimi powiązane (McCauley, Lawson, 2002). Kognitywiści zadawali ponadto fundamentalne pytania dotyczące kulturowej trwałości pewnych idei i zachowań religijnych, tego, jakie zdolności umysłowe są niezbędne do reprezentowania idei religijnych oraz jaka jest geneza tych zdolności (White 2021). W nowszych badaniach uwaga naukowców skupiona jest na wzajemnych oddziaływaniach systemu poznawczego i kultury, procesach symbolicznych czy roli materialnych artefaktów w przetwarzaniu poznawczym. Przedmiotem badań kognitywistów są wszystkie istotne wymiary religii, zwłaszcza pojęcia i przekonania religijne (Boyer 1994; Barrett 2004), zachowania rytualne (McCauley, Lawson 2002), społeczny aspekt religii, w tym kwestia kooperacji wewnątrzgrupowej (Norenzayan 2013) i rywalizacji między grupami (Wilson 2002), doświadczenie religijne (Taves 2009) czy etyka religijna (Pyysiainen 2003). Prowadzono także badania nad narracją religijną (Geertz, Jensen 2011), magią (Sørensen 2007), mitem (Czeremski 2021), wczesnym chrześcijaństwem (Czáchesz 2017), myśleniem religijnym u dzieci (Barrett 2012) — by wymienić tylko niektóre obszary badań. Obecnie dostrzec można wpływ kognitywnych badań nad religią na różne dyscypliny religioznawcze: historię religii, archeologię religii, antropologię religii, psychologię religii.

W kilku punktach podejście kognitywne różni się od dotychczasowych podejść w badaniach nad religiami. Różnice te dotyczą metod badania zjawisk religijnych, a także założeń ontologicznych i epistemologicznych, na których opierały się wprawdzie nie wszystkie, ale niektóre rozpowszechnione orientacje teoretyczno-metodologiczne. Pierwsza różnica dotyczy roli interpretacji i wyjaśniania. Zdaniem kognitywistów badania nad religiami nie powinny

ograniczać się do interpretacji zjawisk religijnych, która dominowała w podejściach fenomenologicznych i hermeneutycznych. Interpretacja pozostaje podstawową metodą nauk o religii, ale ograniczanie badań do interpretacji kosztem wyjaśniania zjawisk religijnych prowadziło w przeszłości do zacierania granicy między aktywnością religijną i naukowym badaniem religii. Przykładowo charakterystyczna dla fenomenologii religii interpretacja symboli religijnych nie różniła się zasadniczo od religijnej interpretacji symboli, ponieważ ujmowała świadomość religijną w kategoriach, jak mniemano, specyficznych dla aktywności religijnej. Zadaniem religioznawstwa jest jednak wyjaśnianie zjawisk religijnych, nie tylko ich rozumienie. Niechęć do teorii wyjaśniających wiązała się z przekonaniem *explicite* sformułowanym przez Eliadego, że zjawiska religijne cechuje autonomia, nieredukowalność do zjawisk innego typu. Podejście kognitywne dąży do przywrócenia równowagi między wyjaśnianiem i interpretacją, a także odrzuca założenie o nieredukowalności zjawisk religijnych do zjawisk innego typu. Argumentuje się, że religia nie jest zjawiskiem *sui generis*, ponieważ opiera się na zwyczajnych mechanizmach poznawczych, które leżą u podłoża nie tylko religii, ale także innych obszarów działalności kulturowej. Zarzut redukcjonizmu kierowany pod adresem kognitywistyki religii jest częściowo słuszny, ale też nie jest to redukcjonizm, który cechował niektóre klasyczne teorie religii (McCauley 2017: 9).

Badacze rozwijający podejście kognitywne zwracają szczególną uwagę na te aspekty zachowania religijnego, które nie tylko nie są dostępne świadomości religijnej, ale rzadko były przedmiotem zainteresowania nauki o religii. Zwłaszcza historycy i fenomenolodzy myśli religijnej koncentrowali się przede wszystkim na doktrynach poszczególnych religii, pomijając pytanie, jak ludzie religijni rzeczywiście myślą, w szczególności, jak konceptualizują kulturowo postulowane istoty nadprzyrodzone oraz jak rozumieją działania rytualne. Dotychczasowe badania eksperymentalne dowodzą, że zracjonalizowane doktryny religijne mają charakter normatywny, dostarczają autorytatywnych przekonań, które wierni powinni akceptować. Przekonania te są wprawdzie deklarowane przez wierzących, ale nie pełnią istotnej roli w codziennej religijnej interpretacji świata (Barrett 2004). Innymi słowy myślenie religijne wyznawców religii doktrynalnych znacznie odbiega od doktrynalnej normy, w związku z czym analiza i interpretacja samej tylko doktryny daje niepełny obraz funkcjonujących w obrębie danej tradycji przekonań religijnych. Zjawisko polegające na istotnej rozbieżności między doktryną a codziennym religijnym rozumieniem świata przez wyznawców wyjaśniane jest na podstawie teorii dwóch typów przetwarzania informacji przez ludzki umysł. Przetwarzanie pierwszego typu jest refleksyjne, świadome i wolne, natomiast przetwarzanie drugiego typu — nierefleksyjne, nie-

świadome i szybkie. Sformalizowane przekonania doktrynalne są oparte na refleksyjnym typie przetwarzania, natomiast myślenie religijne dokonujące się pod presją czasu, a takie zazwyczaj dominuje w spontanicznym rozumieniu świata, ma charakter nierefleksyjny i jest w większym stopniu oparte na intuicyjnych założeniach.

Zwrot kognitywny w badaniach nad religiami to również zwrot w kierunku nauk przyrodniczych, polegający na zastosowaniu ugruntowanych teorii i metod nauk przyrodniczych do badania zjawisk religijnych. Jeśli pominąć dziewiętnastowieczną fascynację ewolucjonizmem, religioznawstwo w niewielkim stopniu wykorzystywało osiągnięcia nauk przyrodniczych. Zmiana, jaką obecnie można zaobserwować, polega na przełamaniu oporu wobec nauk przyrodniczych i szerokim zastosowaniu wybranych osiągnięć tych nauk do wyjaśniania zjawisk religijnych. Szczególną rolę w tym przedsięwzięciu odgrywa poszukiwanie ewolucyjnych uwarunkowań bądź to zachowania religijnego, bądź mechanizmów poznawczych, które determinują takie zachowania. Wśród kognitywistów badających religię nie ma wątpliwości co do tego, jak należy rozumieć ewolucyjne podstawy religii. Dla jednych badaczy przynajmniej niektóre zachowania religijne mają charakter jednostkowych lub grupowych adaptacji, według innych zachowania te należy rozumieć jedynie jako produkt uboczny mechanizmów psychicznych, które mają lub miały wartość adaptacyjną, jeszcze inni wyjaśniają zjawiska religijne w ramach różnych teorii ewolucji kulturowej. Wspólne tym wszystkim podejściom jest przekonanie, że teoria ewolucji oraz jej zastosowania we współczesnych naukach społecznych dostarczają ram teoretycznych, które nie mogą być ignorowane w nauce o religiach. Badacze kognitywni wykorzystują także metody i osiągnięcia neuronauki, wielodyscyplinarnej nauki zajmującej się systemem nerwowym, zwłaszcza mózgiem. Prowadzono między innymi eksperymentalne badanie neuronalnych korelatów odmiennych stanów świadomości towarzyszących zachowaniu religijnemu (Schjoedt, 2009). Ponieważ jednak badania te uwzględniały subiektywne doświadczenia, które trudno kontrolować w warunkach eksperymentalnych, ich wyniki budzą wiele wątpliwości i nie prowadzą do jednoznacznych wniosków. Poszukiwanie neuronalnych uwarunkowań religii znajduje się dopiero we wczesnym stadium rozwoju (Bulbulia, Schjoedt 2013: 185).

Wyjaśnianie myślenia i zachowania religijnego w kategoriach uniwersalnych mechanizmów poznawczych będących wytworem ewolucji człowieka pozwala na przezwycięzenie ograniczeń relatywizmów kulturowych, w tym religijnych, argumentujących za nieporównywalnością zjawisk kulturowych i niemożliwością formułowania ogólnych teorii wyjaśniających religijne myślenie i zachowanie. O ile bowiem olbrzymie zróżnicowanie zjawisk religijnych nie budzi wątpliwości, o tyle twierdzenie, że zróżnicowanie to nie może

być wyjaśniane uniwersalnymi cechami natury ludzkiej, wydaje się przedwczesne. Kognitywne teorie religii nie wyjaśniają jednak religii jako takiej ani też poszczególnych tradycji religijnych jako pewnych całości. Mają raczej za przedmiot powtarzalne idee, np. idee istot nadprzyrodzonych, a także powtarzalne zachowania, np. zachowania rytualne, które występują we wszystkich znanych kulturach. Religii w ogóle nie można ujmować jako kategorii naturalnej, dającej się łatwo oddzielić od tego, co religią nie jest. Zjawiska religijne wykazują jednak pewne podobieństwa rodzinne — występuje między nimi wiele podobieństw, ale nie istnieje taka cecha czy zbiór cech, które były wspólne wszystkim zjawiskom religijnym (White 2021: 27). Celem badań religioznawczych nie jest odkrycie istoty religii. Chodzi raczej o studiowanie wybranych aspektów zjawisk, które potocznie określane są mianem religijnych, np. aspektów reprezentacji religijnych lub działań rytualnych.

Zwrot kognitywny w badaniach nad religiami jest przede wszystkim reakcją na naukową chwiejność współczesnego religioznawstwa, trudności związane z definiowaniem przedmiotu tej dyscypliny, doбором metod, uzgodnieniem założeń ontologicznych, epistemologicznych, a także określeniem roli założeń ideologicznych czy nawet religijnych. Przywrócenie religioznawstwu naukowego charakteru miałyby polegać na akcentowaniu roli badań empirycznych, w tym eksperymentalnych, rezygnacji z założeń ideologicznych i religijnych (teologicznych), które przyświecały wielu przedsięwzięciom religioznawczym, włączeniu osiągnięć nauk przyrodniczych do projektów religioznawczych. Dotychczasowy rozwój kognitywnego podejścia do religii wskazuje na jego zdolność do formułowania nowych hipotez, testowania i modyfikowania hipotez na podstawie zgromadzonego materiału empirycznego oraz w badaniach eksperymentalnych, a także unikania nieuzasadnionych generalizacji, które ożywiają spory światopoglądowe wokół religii, ale nie wzbogacają wiedzy naukowej. Z tych powodów podejście kognitywne spełnia kryteria postępowego programu badawczego w znaczeniu określonym przez Imre Lakatosa, tj. programu, którego rozwój teoretyczny poprzedza rozwój empiryczny i który potrafi przewidywać nowe fakty (Lakatos 1995: 187).

Podstawową rolę w rozwoju podejścia kognitywnego odgrywają założenia metodologiczne, pozwalające oddzielić naukowe badania religii od pozanaukowych przedsięwzięć takich jak apologetyka konkretnych religii czy obrona religii w ogóle, spory o realność świata religijnego, przedsięwzięcia promujące dialog religijny itp. Clair White (2021: 77) wskazuje cztery takie założenia. Pierwsze dotyczy możliwości naukowego badania religii. Ponieważ religia jest częścią ludzkiego świata, może być jak każde ludzkie zjawisko badana za pomocą uznanych metod naukowych. Choć założenie to może wydawać się oczywiste, nie było takie dla tych wszystkich badaczy religii w przeszłości,

k którzy postulowali autonomię zjawisk religijnych, tj. ich nieredukowalność do zjawisk innego typu. Drugie założenie dotyczy naturalizmu metodologicznego, który w kontekście badań nad religią oznacza, że przedmiotem badań są jedynie naturalne przyczyny religijnego myślenia i zachowania, nie zaś będący przedmiotem wiary świat nadprzyrodzony. Naturalizm metodologiczny pozostaje neutralny w kwestii ontologicznych rozstrzygnięć dotyczących przedmiotów wiary religijnej. Konsekwencją takiego podejścia jest eliminacja ze słownika religioznawczego szeroko rozpowszechnionych pojęć, takich jak *sacrum* czy *transcendencja*, które niosą z sobą bagaż zobowiązań ontologicznych, ale nie poddają się operacjonalizacji. Kolejnym założeniem jest pluralizm metodologiczny: ponieważ religia jest zjawiskiem złożonym i wielowymiarowym, jej badanie wymaga użycia wielu metod. Czwarte założenie metodologiczne wiąże się z integracją interdyscyplinarną, powiązaniem na nowej płaszczyźnie osiągnięć różnych dyscyplin i metod.

Osiągnięcia kognitywnej nauki o religii są dzisiaj w coraz szerszym zakresie wykorzystywane w badaniach religioznawczych. Z drugiej strony podejście kognitywne jest stosunkowo nowe, pełne jeszcze nieugruntowanych teorii i spornych kwestii. Budzi ponadto wiele wątpliwości u badaczy reprezentujących tradycyjne orientacje teoretyczno-metodologiczne. Wśród ograniczeń podejścia kognitywnego wskazać można fundamentalne rozbieżności dotyczące ewolucyjnych podstaw zjawisk religijnych. Większość badaczy należących do tego nurtu przyznaje, że teoria ewolucji pełni istotną rolę w wyjaśnianiu tych aspektów architektury poznawczej ludzkiego umysłu, które warunkują myślenie i zachowanie religijne. Nie ma jednak zgody co do tego, co należy uznać za jednostkę selekcji (geny, jednostki, grupy, mechanizmy zmiany kulturowej?), a także jaką ewolucyjną funkcję pełnią religijne reprezentacje i zachowania (mają charakter adaptacyjny, są ubocznymi produktami adaptacyjnych mechanizmów poznawczych, a może mają neutralną wartość adaptacyjną?). Spory dotyczą także koncepcji umysłu, w szczególności zaś tego, jakie modele umysłu najlepiej wyjaśniają myślenie religijne. Przykładem mogą być spory wokół różnych wersji modularnej koncepcji umysłu, spory, które znacznie przekraczają obszar badań nad religiami. Ważną rolę odgrywają spory dotyczące natury systemu poznawczego i jego roli w przetwarzaniu reprezentacji religijnych — czy przetwarzanie poznawcze należy rozpatrywać w kategoriach wewnątrzpsychicznych procesów i reprezentacji, czy też należy uwzględnić złożone interakcje między umysłem, ciałem oraz środowiskiem? Modele poznania rozszerzonego pozwalają uwzględnić rolę języka i materialnych artefaktów, które — według jednej z hipotez — odgrywają istotną rolę w przetwarzaniu reprezentacji religijnych (Sztajer, 2018). Nie istnieje ponadto konsensus odnośnie do definiowania podstawowych pojęć religioznawczych takich jak pojęcie religii lub pojęcia takie definiowane

są w sposób uproszczony (White 2021: 319). Powyższe problemy i spory nie przekreślają bogatego dorobku kognitywnych nauk o religii, świadczą raczej o wysokiej dynamice zwrotu kognitywnego.

Literatura

- Ambasciano, L. (2019). *Un Unnatural History of Religions: Academia, Post-truth, and the Quest for Scientific Knowledge*. London: Bloomsbury.
- Antes, P., A.W. Geertz, R.R. Warne (eds.) (2004). *New Approaches to the Study of Religion*, vol. 1 i 2. Berlin: De Gruyter.
- Atran, S. (2013). *Ewolucyjny krajobraz religii*. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Barrett, J.L. (2004). *Why would anyone believe in God?* Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Barrett, J.L. 2012. *Born Believers: The Science of Children's Religious Belief*. New York: Free Press.
- Boyer, P. (1994). *The naturalness of religious ideas: A cognitive theory of religion*. Berkeley: University of California Press.
- Bulbulia J., Schjoedt, U. (2013). *The Neural Basis of Religion*. [W:] F. Krueger, J. Grafman, (eds.). *The Neural Basis of Human Belief Systems*. Hove: Psychology Press: 169-190.
- Czáchesz, I. (2017). *Cognitive Science and the New Testament: A New Approach to Early Christian Research*. Oxford: Oxford University Press.
- Czeremski M. (2021). *Mit w umyśle. Ewolucyjno-kognitywne podstawy form mitycznych*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Geertz, A.W., J.S. Jensen, (eds.) (2011). *Religious Narrative, Cognition and Culture: Image and Word in the Mind of Narrative*. London: Equinox Publishing.
- Lakatos, I. (1995). *Pisma z filozofii nauk empirycznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Martin H.L., Wiebe D., *Religious Studies as a Scientific Discipline: The Persistence of a Delusion*, “Journal for the American Academy of Religion” 80(3), 2012: 587-597.
- McCauley, R.N. (2017). *Philosophical Foundations of the Cognitive Science of Religion: A Head Start*. New York : Bloomsbury Academic.
- McCauley, R. N., E. T. Lawson (2002). *Bringing Ritual to Mind: Psychological Foundations of Cultural Forms*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norenzayan, A. 2013. *Big Gods: How Religion Transformed Cooperation and Conflict*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Pyysiäinen, I. (2003). *How Religion Works: Towards a New Cognitive Science of Religion*. Leiden: Brill.
- Schjoedt, U. (2009). *The Religious Brain: A General Introduction to the Experimental Neuroscience of Religion*. “Method & Theory in the Study of Religion” 21 (3): 310-339.
- Sørensen, J. (2007). *A Cognitive Theory of Magic*. Lanham, MD: AltaMira.

- Sztajer, S. (2018). *Pojęciowa konstrukcja świata religijnego. Przekonania religijne a procesy poznawcze*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM.
- Taves, Ann. 2009. *Religious Experience Reconsidered: A Building-Block Approach to the Study of Religion and Other Special Things*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- White, C. (2021). *An Introduction to the Cognitive Science of Religion: Connecting Evolution, Brain, Cognition, and Culture*. Milton: Taylor and Francis.
- Wilson, D.S. (2002). *Darwin's Cathedral: Evolution, Religion, and the Nature of Society*. Chicago: The University of Chicago Press.

Sławomir Sztajer

The Cognitive Turn in the Study of Religion: Prospects and Limitations

Abstract

The cognitive turn in the study of religion refers to new interdisciplinary research projects developed on the foundation of cognitive science and having increasing influence on the contemporary study of religion. The cognitive science of religion introduces essential theoretical and methodological innovations, emphasizing the role of empirical research, including the experimental method, and drawing on the achievements of natural sciences. Cognitive scientists focus on the cognitive and evolutionary determinants of religious ideas and behavior. The article discusses the main features, methodological assumptions, and limitations of the cognitive science of religion.

Keywords: religion, cognition, evolution, cognitive turn.